

İLERLEME RAPORLARI (1998–2013) İŞİĞİNDA TÜRKİYE’DE ROMAN HAKLARININ GELİŞİMİ

Duru ŞAHYAR AKDEMİR*

Özet

Türkiye bugünkü adıyla Avrupa Birliği’ne (AB) o zamanki adıyla Avrupa Ekonomik Topluluğu’na (AET) 31 Temmuz 1959’da başvurmuştur. Taraflar arasındaki ilişkinin hukuki zeminini ise 12 Eylül 1963’te imzalanan Ankara Antlaşması oluşturmuştur. Türkiye 14 Nisan 1987’de Avrupa Topluluğu’na (AT) üyelik başvurusunda bulunmuştur. Türkiye 1999 yılında Helsinki’de yapılan AB Zirvesi’nde adaylık statüsü elde etmiştir. Brüksel’de, 16-17 Aralık 2004’te yapılan AB Zirvesi’nde ise Türkiye ile müzakerelerin 3 Ekim 2005’te başlatılması kararlaştırılmıştır. Öte yandan ilerleme raporları her aday ülke için hazırlanan ve aday ülkelerin Kopenhag Kriterleri bağlamında değerlendirmesini yapan raporlardır. 1998 yılından beri Avrupa Komisyonu tarafından aday ülkelerdeki gelişmeleri değerlendirmek için hazırlanan bu raporlar, birçok alanda olduğu gibi insan hakları alanında da değerlendirme yapabilmek için oldukça önemli analizlerde bulunmaktadır. Söz konusu bu raporlarda Roman Hakları ve Romanların sorunları konuları Avrupa Birliği ve aday ülkeler arasındaki ilişkilerde önemli bir gündem maddesi haline gelmiştir. Bu çerçevede bu çalışmada, Avrupa Komisyonu tarafından Türkiye için hazırlanan İlerleme Raporları Roman hakları özelinde incelenecektir. Bu inceleme doğrultusunda Türkiye’de Roman haklarının gelişimi değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: İnsan Hakları, Roman hakları, ilerleme raporları, Avrupa Birliği.

Abstract

In 31 July 1959, shortly after the creation of the European Economic Community in 1958, Turkey made its first application to join. Ankara Treaty which was signed on 12 September 1963 that the legal basis of the relationship between the parties. Turkey applied for full membership in 14 April 1987. Turkey gained candidate status of the EU in the EU Summit held in Helsinki in 1999. In the EU Summit in 16 - 17December 2004 in Brussels decided to launch negotiations with Turkey on 3 October 2005. On the other hand, progress reports prepared for each candidate and they are making an assessment of the candidate countries in the context of the Copenhagen Criterias. This reports has been prepared by the European Commission to assess developments in the candidate countries since 1988. These reports ma-

* Doktora Öğrencisi, Hacettepe Üniversitesi, dsahyar@hotmail.com

kes quite important analysis to make an evaluation in the field of human rights as in many areas. In this reports the problems of Roma and Roma rights issues has comes to become an important agenda item in the relations between the European Union and candidate countries. In this framework in this article Progress Reports for Turkey prepared by the European Commission will be analyzed in context of Roma rights. Regarding this examination development of Roma rights in Turkey will be considered.

Keywords: Human rights, Roma rights, progress reports, European Union.

Türkiye, bugünkü adıyla AB'ye o zamanki adıyla AET'ye 31 Temmuz 1959'da başvurmuştur. Taraflar arasındaki ilişkinin hukuki zeminini ise 12 Eylül 1963'te imzalanan Ankara Antlaşması oluşturmuştur. 1970'lerde Türkiye'deki iç siyasi sorunlarla kesintiye uğrayan ve 1980 askeri darbesi ile daha da kötüleşen ilişkiler, 1987'deki tam üyelik başvurusu ile yeniden bir canlanma dönemine girmiştir. Türkiye'nin 14 Nisan 1987'de AT'ye yaptığı üyelik başvurusu ilişkilerde yeni bir dönüm noktası olmuştur. Ardından 1997 yılında Lüksemburg'ta gerçekleştirilen AB Zirvesi'nde Türkiye'nin AB'ye tam üyelik için ehil olduğu ifade edilmiştir. Bu zirveden iki yıl sonra 1999 yılında Helsinki'de yapılan AB Zirvesi'nde Türkiye'ye adaylık statüsü verilmiştir. Brüksel'de, 16-17 Aralık 2004'te yapılan AB Zirvesi'nde ise Türkiye ile müzakerelerin 3 Ekim 2005'te başlatılması kararlaştırılmıştır.

Diğer taraftan ilerleme raporları her aday ülke için hazırlanan ve aday ülkelerin Kopenhag Kriterleri bağlamında değerlendirmesini yapan raporlardır. 1998 yılından beri Avrupa Komisyonu tarafından aday ülkelerdeki gelişmeleri değerlendirmek için hazırlanan bu raporlar, birçok alanda olduğu gibi insan hakları alanında da değerlendirme yapabilmek için oldukça önemli analizlerde bulunmaktadır. Kopenhag siyasi kriterleri bakımından bir aday devletin Birliğe üyeliği, söz konusu aday devletin temel özgürlük, demokrasi ve insan hakları ilkelerine gösterdiği saygı ile hukuk devleti ilkesine bağlılığından geçmektedir. (<http://europa.eu>).

Kopenhag siyasi kriterleri Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Orta ve Doğu Avrupa ülkelerinin AB'ye üyeliklerinin söz konusu olmasının ardından bu ülkelerde görülen demokrasi ve insan hakları sorunlarının bertaraf edilmesi amacıyla türetilmiş bir takım üyelik ön koşullarıdır (Türkmen, 2003: 148). Bu önkoşullar içerisinde Roman haklarının daha özel bir durumu bulunmaktadır. Çünkü bu dönemde sosyalist rejimlerin yıkılması bahsi geçen ülkelerde yeni bir rejim arayışına sebep olmuştur. Bu arayış milliyetçilik akımlarıyla birleşerek şiddetli çatışmalara yol açan bir hal almıştır. Bu şiddet olaylarından en fazla etkilenen etnik grup ise Romanlar olmuştur. Romanlar Sosyalizm döneminde göçebe hayat tarzlarını terk etmeye ve fabrikalar ile büyük çiftliklerde çalışmaya zorlanmış ve söz konusu rejimin yıkılma sürecine dek büyük ölçüde istihdam edilmişlerdir.

Ancak 1990’lar boyunca Romanların geçimlerini sağladıkları tarımsal kooperatifler ve ağır sanayi işletmeleri kapatılmış, devlete ait şirketler özelleştirilmiştir. Çoğu işsiz kalan Romanlar bu dönemde alevlenen milliyetçilik akımları nedeniyle tıpkı İkinci Dünya Savaşı’ndaki gibi yine düşmanlık ve kötü muamele ile karşı karşıya kalmışlardır (Goldston, 2010: 313-314). Örneğin, Balkanlarda Kosova’nın başkenti Piriştine’de bir Roman kadın şiddet olayları sonucu üzerine benzin dökülerek yakılmıştır (Alpman 1997: 117). İspanya’da yaşanan bir olayda Romanlar 25 yıldır oturdukları evlerini terk etmek zorunda kalmışlardır, konuyla ilgili kasabanın Belediye Başkanı basına yaptığı açıklamada Romanların İspanyollarla birlikte yaşadıkları ancak İspanyollara hiç benzemediklerini, giden Çingenelerin gelememeleri için ellerinden geleni yapacaklarını belirtmiştir (<http://www.radoc.net>).

Ayrıca Romanlar maruz kaldıkları şiddet olaylarının yanı sıra birçok ülkede yeni düzen içinde ekonomik istikrarsızlıkların ve kamu düzeninin çökmesinin de günah keçisi haline gelmişlerdir (Liegois vd. 2002: 10). Bu bağlamda azınlıklar sorunu ve hatta daha ziyade Çingeneler ile özdeşleşen azınlıklar sorunu 1990 sonrasında artık Avrupa’nın farklı bölgelerinde gündeme oturmaya başlamıştır (Liegois, 2007: 21-22).

Türkiye açısından ise Roman haklarının güncel hale gelmesi Avrupa’daki süreçten farklı bir yol izlemiştir. Türkiye Cumhuriyeti ile Romanların arasındaki sorun 1934 yılında başlamıştır (Marsh 2008: 15). Bunun sebebi, 14 Haziran 1934 yılında çıkarılan 2510 sayılı İskân Kanunu’dur. Bu kanuna göre; Türk kültürüne bağlı olmayanlar, anarşistler, göçebe Çingeneler, casuslar ve memleket dışına çıkartılmış olanlar Türkiye’ye ‘muhacir’ göçmen olarak kabul edilemeyeceklerdir. Kanun ayrıca “göçebeler ve gezginci Çingenelerin, İçişleri Bakanlığı’nın mütalaası alınarak Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı’nca uygun görülecek yerlere yerleştirilmelerini” de öngörmüştür. Romanlara yönelik bir diğer ayrımcı kanun maddesi ise Yabancıların Türkiye’de İkamet ve Seyahatleri Hakkında Kanun’un 21. Maddesi’dir. Bu maddeye göre, “tabiiyetsiz veya yabancı devlet tebaası olan Çingenelerin ve Türk kültürüne bağlı olmayan yabancı göçebelerin sınır dışı edilmelerine İçişleri Bakanlığı yetkilidir” denilmektedir (Tanrıbilir 2008: 57). Bu hükümlerin değişmesi ve Romanların ayrımcılık bağlamında Türkiye’de tartışılır hale gelmesi ise ancak 2000’li yılların sonlarına doğru gerçekleşmiştir. Bu zamana kadar Çingeneler sayıları tam olarak dahi bilinmeden adeta “görünmez bir öteki” (Mollaer 2008: 251) gibi yaşamışlar ve algılanmışlardır. Türkiye’nin 1999 yılında AB’ye aday ülke olarak ilan edilmesinin ardından hızlı bir şekilde Kopenhag Kriterlerini gerçekleştirme hedefi ve 3 Ekim 2005 tarihinde AB ile müzakerelerin başlaması ise Roman hakları konusunu Türkiye’nin gündemine taşımıştır.

Bu çerçevede aşağıda ayrıntılı bir şekilde incelenecek olan ilerleme raporları (1998–2013) ışığında Türkiye’de Roman haklarının gelişimi konusu Türkiye’nin AB’ye üyelik sürecinde üzerine eğilmesi gereken temel insan

hakları sorunlarından bir tanesidir. Dolayısıyla da sorunun temel insan hakları ilkeleri gözetilerek çözümü Türkiye'nin üyelik sürecini daha da kısaltabilecek etkiye sahiptir.

İlerleme Raporları

Aralık 1997'deki Lüksemburg Zirvesi'nde AB Konseyi, Komisyon'dan 1998 sonundan itibaren tüm aday ülkeler için yıllık ilerleme raporları hazırlanmasını talep etmiştir. Bu çerçevede ilerleme raporları, 1998 yılından itibaren her yıl düzenli olarak AB Komisyonu'nun, AB'ye üye adayları olan ülkelerin, 1993'te saptanan Kopenhag Kriterleri açısından ne ölçüde ilerleme kaydettiklerini saptadığı raporlardır. Bu raporlarla aday ülkenin bir yıl içerisindeki başarısının veya başarısızlığının değerlendirildiği siyasi bir resim ortaya konulmaktadır. Bu çerçevede aday ülkenin üyelik gerekliliklerini üstlenebilme kapasitesinin değerlendirildiği raporlar, her yılın ekim ayında yayımlanmaktadır. Söz konusu raporlar her bir aday ülke için ayrı ayrı hazırlanmakta ve yayımlanmaktadır. Komisyon bu raporlar aracılığıyla katılım öncesi stratejinin bir parçası olarak aday ülkenin üyelik yolunda kaydettiği gelişmeler hakkında Konsey'e görüşünü iletmektedir. Yayımlanan raporlar bağlayıcı değil tavsiye niteliğindedir. Bununla birlikte Komisyon, bu raporlarda sadece durum değerlendirmesi yapmamaktadır. Durum değerlendirmesinin yanı sıra raporlar üyelik yolunda aday ülkeden neler beklendiğini de ortaya koymakta, bir anlamda aday ülkenin birliğe üyelik yoluna ışık tutmaktadır. Bu itibarla, aday ülkenin Birliğe katılımının sağlanması kararlarında Komisyon'un hazırladığı söz konusu raporlar oldukça hayati bir öneme sahiptir (Çalış 2013: 165).

Raporların içeriği göz önünde bulundurulduğunda, raporda ilgili aday ülkenin öncelikle yakın dönemdeki durumuna temas edilmekte, sonra mevcut durumunun değerlendirilmesine geçilmektedir. Bu hususlardan sonra ise Katılım Ortaklığı Belgesi¹ ve Ulusal Programlar² çerçevesinde bir son-

¹ Katılım Ortaklığı Belgesi (KOB), adaylığı resmen kabul edilen her ülke için Avrupa Komisyonu tarafından hazırlanan ve Konsey tarafından onaylandıktan sonra, AB Resmi Gazetesi'nde yayımlanan bir belgedir. Belge aday ülkeler için bir tür yol haritasıdır. Bu belgede üyelik için alınması gereken önlemler, kısa ve orta vadeli öncelikler şeklinde, siyasi kriterler, ekonomik kriterler ve AB müktesebatına uyum başlıkları altında (mevcut durum itibarıyla 35 fasıl) sıralanır. Ayrıca, söz konusu belgede AB'nin mali yardımlarına ilişkin hususlar da yer alır. Türkiye için bugüne kadar 8 Mart 2001, 19 Mayıs 2003, 23 Ocak 2006 ve 18 Şubat 2008 tarihlerinde olmak üzere toplam dört adet KOB yayınlanmıştır. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. <http://www.ab.gov.tr/index.php?p=46226&l=1> (16.07.2014)

² Her aday ülke Katılım Ortaklığı Belgesi'nde belirtilen önceliklerin yerine getirilmesi ve AB müktesebatına uyumun sağlanması için detaylı bir Ulusal Program hazırlamaktadır. Ulusal Program belirlenen önceliklerin gerçekleştirilmesi ve alınması gereken önlemlere yönelik belirli bir takvim ile bu amaçlar için gerekli insan ve mali kaynakları içermektedir. Adaylık sürecinde Ulusal Programlar gelinen aşamalar ve oluşan ihtiyaçlar kapsamında belirli dönemlerde gözden geçirilerek yenilenmektedir. Türkiye bugüne kadar 2001, 2003 ve 2008 yıllarında Ulusal Program'ını yayımlamıştır. Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. <http://www.ab.gov.tr/index.php?p=46225&l=1> (16.07.2014)

raki dönemde yapılması gerekenler, adım atılması gereken konular göz önüne serilmektedir. Örneğin, aşağıda da oldukça detaylı bir şekilde ele alınacağı gibi, Romanlar konusunda var olan mevcut sorunlar, kaydedilen ilerlemeler ya da halen yapılması gerekenler söz konusu raporlarda aday ülkenin önüne oldukça kapsamlı bir şekilde konulmaktadır. Komisyon tarafından kaleme alınan raporlar hazırlanırken ise aday ülkelerin kendilerinin üyelik yönünde göstermiş oldukları gelişmelere ilişkin olarak sundukları bilgiler, Avrupa Parlamentosu raporları ve kararları, üye devletlerden gelen değerlendirmeler, Avrupa Konseyi ve Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı gibi uluslararası kuruluşlardan, Dünya Ekonomi Forumu ve Dünya Bankası gibi uluslararası mali ve finans kuruluşlarından, ulusal ve uluslararası sivil toplum kuruluşlarının çalışmaları ve değerlendirmeleri esas alınmaktadır (Açıkmeşe 2014: 651).

İlerleme Raporları ve Türkiye

1997 Lüksemburg Zirvesi’nde adaylık statüsü elde edemeyen Türkiye için (Aralık 1999’da aday ülke ilan edilmiştir) ilerleme raporunun hazırlanması Haziran 1998 Cardiff Zirvesi’nde AB Konseyi’nin, Komisyon’dan Türkiye hakkında da Türkiye-AB Ortaklık Antlaşması’nın 28. Maddesi ve Lüksemburg Zirvesi sonuçlarına istinaden bir rapor sunmasını talep etmesiyle gerçekleşmiştir. Bu bağlamda da Komisyon henüz aday ülke ilan edilmeyen Türkiye’ye ilişkin ilk ilerleme raporunu (<http://ec.europa.eu>), diğer aday ülkelerin ilerleme raporlarıyla birlikte Ekim 1998 tarihinde AB Konseyi’ne sunmuştur (Çalış 2013: 165).

Türkiye için bugüne kadar hazırlanan on beş adet ilerleme raporunun yapısı büyük ölçüde birbirine benzerlik göstermektedir. Söz konusu raporlarda genel olarak; Türkiye ile Birlik arasındaki ekonomik, siyasi ve hukuki ilişkiler, AB-Türkiye Ortaklık Anlaşması çerçevesinde ele alınmakta, Kopenhag Kriterleri açısından Türkiye’nin mevcut durumu değerlendirilmektedir. Türkiye’nin üyelik yükümlülüklerini, diğer bir ifadeyle, Antlaşmalar, ikincil mevzuat ve Birlik politikalarından oluşan AB müktesebatını üstlenme kapasitesini de gözden geçirilen diğer bir noktadır (Akçay 2007: 24).

Türkiye İlerleme Raporlarında Romanlar

AB’ye üye olmanın ön şartı Kopenhag Kriterleri’nde belirtilen siyasi ve ekonomik kriterlerin yerine getirilmesi ve AB müktesebatına uyum sağlanması olarak ifade edilmektedir. Söz konusu siyasi kriterler ise dört farklı boyutu içermektedir. Bunlar; istikrarlı ve kurumsallaşmış bir demokrasinin varlığı, hukukun üstünlüğünün sağlanması, insan haklarına saygının geliştirilmesi ve azınlık haklarına saygının güvence altına alınmasıdır (Karluk 2014: 177). Bu kapsamda siyasi kriterler “aday ülkelerin demokratikleşmesi ile ilgili yasal düzenlemelerin yapılmasını ve bu konu ile ilgili kurumsal yapının oluşturulmasını, insan haklarının korunması ile ilgili yasal düzenlemelerin yapılmasını ve bu düzenlemelerin uygulamaya geçirilmesi için

gerekli kurumların kurulmasını ve azınlık haklarını garanti altına alacak yasal düzenlemelerin ve kurumsal yapının oluşturulmasını kapsamaktadır” (Morgil 2006: 92). Roman haklarının korunması da bu çerçevede doğrudan Kopenhag Kriterleri’nin bir parçası durumundadır.

Raporların detaylı incelemesine geçecek olursak, Türkiye için ilk ilerleme raporunun kalem alındığı tarih olan 1998 yılı ile 2000 yılları arasında söz konusu raporlarda Romanlarla ilgili herhangi bir ibare bulunmamaktadır. Roman haklarıyla ilgili ilk değerlendirmelere 2001 yılı ilerleme raporunda rastlamaktayız. Raporun ‘Siyasi Kriterler’ bölümünün ‘Geliştirilmiş Siyasi Diyalog ve Siyasi Kriterler’ kısmında ‘İnsan Hakları ve Azınlıkların Korunması’ başlığı altında öncelikle Romanların ve diğer ‘çingeneler’i temsil eden bir takım kültürel kuruluşların girişimlerinden ve bu girişimlerin sonucunda olumlu bir takım gelişmelerin kaydedildiğinden söz edilmektedir. Bu girişimler sonucunda 2000 yılında Kültür Bakanlığı tarafından yayınlanmış olan ancak Türkiye’de yaşayan Romanlarla ilgili bir takım aşağılayıcı ifadeler kullanılan bir kitabın yine Bakanlık tarafından toplatıldığı ve satışının yasaklandığı belirtilmektedir. Ayrıca raporda, Milli Eğitim Bakanlığı tarafından, yayınlanan sözlüklerde kullanılacak tanımlamalarda Romanlar için küçük düşürücü tanımlamaların kullanılmaması için bir genelge yayımlanmış olduğuna da değinilmiştir. Ancak raporda Roman kökenlilerin Türkiye’ye göçmen olarak girmelerini yasaklayan 1934 tarihli İskân Kanunu’nun hala yürürlükte olduğu ve bu kanun kapsamında Romanların mağdur edildiğine vurgu yapılmaktadır. (<http://ec.europa.eu>).

2002 yılı raporunda, bir önceki raporda eleştirilen, Milli Eğitim Bakanlığı tarafından, sözlüklerde yer alan tanımlarda Roman toplumu ile ilgili küçük düşürücü sözcüklerin ayıklanabilmesi amacıyla 2001 yılının Ekim ayında yayımlanmış olan genelgeden söz edilmiş ve bu genelge kapsamında tüm resmi sözlüklerin düzeltildiği ancak bu konuda başka bir hukuki adım atılmadığı ifade edilmiştir. Yine bu raporda önceki raporda olduğu gibi 1934 tarihli İskân Kanunu’na değinilmiştir. Ayrıca bu raporda Türkiye’de Roman topluluklara karşı büyük bir önyargı bulunduğu ve mevcut düzenlemelerin Romanlar açısından yeterli koruma sağlayamadığı da belirtilmiştir. (<http://ec.europa.eu>).

2003 yılında yayınlanan altıncı ilerleme raporunda tıpkı önceki raporlarda da olduğu gibi 1934 tarihli İskân Kanunu’ndan bahsedilmekte ve Romanların sosyal dışlanmaya yol açan güçlü önyargılara maruz kaldıkları yinelenmektedir (<http://ec.europa.eu>).

2004 yılındaki raporda öncelikle ‘Romanların Türkiye’ye göçmen olarak girişini engelleyen’ mevzuatın halen yürürlükte olduğuna işaret edildikten sonra 2003 yılı Aralık ayında yayımlanan bir genelge ile Türkiye’ye vatandaşlık başvurusunda bulunan kişiler için ‘çingene’ olup olmadığını belirtme şartının ortadan kaldırıldığı ifade edilmektedir. Bununla birlikte rapor, Romanların halen sosyal dışlanmaya maruz kaldıklarını ve barınma

konusunda sorunlar yaşadıklarının da altını çizmektedir. Ayrıca bu raporda Türkiye’de yaşayan Roman nüfusun tahminen beş yüz bin kişi olduğu da kayda geçirilmiştir (<http://ec.europa.eu>).

2005 yılında yayımlanan ilerleme raporunda ise dikkat çeken ilk husus önceki yıllara ait raporlar da olduğu gibi yine mevzuat eleştirisi olmuştur. Bu eleştirinin ardından Romanların barınma, sağlık, eğitim ve istihdam gibi alanlardaki mağduriyetlerine dikkat çekilmiştir. Raporda son yıllar içinde Roman haklarını savunmak amacıyla sivil toplum örgütlerinin kurulduğu ve İstanbul Bilgi Üniversitesi’nin bu örgütlerle birlikte Roman nüfusun kesin sayısı ve yaşam alanlarını saptamak için bir takım çalışmalar yürüttüğü ifade edilmiştir. Raporda Roman nüfusunun beş yüz bin ile iki milyon arasında olduğu da belirtilmiştir (<http://ec.europa.eu>).

2006 yılında yayınlanan raporda ise İskân Kanunu’nda değişiklik yapıldığı ve bu değişikliklerle Romanlara yönelik ayrımcı hükümlerin kaldırıldığı ancak Yabancıların Türkiye’de İkamet ve Seyahatleri Hakkında Kanun’da Romanlara yönelik ayrımcı hükümlerin yer almaya devam ettiği öne çıkarılmaktadır. Raporda ayrıca İstanbul Bilgi Üniversitesi’nin Romanlara yönelik gerçekleştirdiği çalışmalara vurgu yapılarak Türkiye’deki Roman nüfusunun yaklaşık iki milyon olduğu dile getirilmektedir. Ayrıca, Romanların daha önceki raporda da belirtildiği gibi barınma, eğitim, sağlık ve istihdam olanaklarından yararlanmada ayrımcı muamelelere maruz kaldıkları saptaması varlığını sürdürmüştür. Yine bu raporda Romanların yaşadıkları yerlerden zorla tahliye edilmelerine ve kentsel dönüşüm kapsamında Ankara-Çinçin, Zonguldak-Ere, İstanbul-Sulukule gibi yerlerde süregelen projeler kapsamında Romanların yaşadıkları yerlerden ayrıldıklarına dikkat çekilmiştir. Rapor döneminde, Çingene toplulukların haklarını savunan yeni örgütlerin ve iki tane Çingene Birliği’nin kurulduğu da belirtilmiştir (<http://ec.europa.eu>).

2007 yılına ait raporda öncelikle ‘Yabancıların Türkiye’de İkamet ve Seyahatleri Hakkında Kanun’a ilişkin bir değişiklik yapılmadığı ifade edilmiştir. Ayrıca raporda Türkiye’nin ‘Roma 10 Yılı’ olarak hayata geçirilmiş olan girişime³ katılmadığı da belirtilmiştir. Raporda Bakanlar Kurulu’nun uyguladığı kentsel dönüşüm programlarının sonucunda özellikle de İstanbul’da Roman mahallelerinin yok edildiği dile getirilmiştir. Belediyelerin bu mahallelerden tahliye edilen halk için kalacak yer, temel sıhhi tesisler ile diğer sosyal ve ekonomik hizmetlerin verilmesi konusunda da herhangi girişimde bulunmadıklarının altı çizilmiştir. Raporda ayrıca İstanbul Sulukule Mahallesi sakinleri ile sivil toplum örgütlerinin bölgenin kamulaştırmasının ve boşaltılmasının durdurulması için İstanbul İdare Mahkemesi’ne

³ Açık Toplum Enstitüsü, Dünya Bankası ve de çok sayıda devletin bölgesel bir girişim olarak başlattığı çalışmalar sonucunda 2 Şubat 2005 yılında Sofya’da “Roma 10 yılı” ilan edilmiştir. Bu girişimin amacı; Romanlara yönelik ayrımcılığı sonlandırmak ve eğitim, barınma, sağlık, iş gibi konularda eşit erişim sağlamaktır

başvurdukları da yer almıştır. Romanların eğitim, sağlık, istihdam ve barınma alanlarında ayrımcı muameleye maruz kaldıkları da yine bu rapor döneminde değinilen diğer bir konudur (<http://ec.europa.eu>).

2008 yılı ilerleme raporunda öncelikle İçişleri Bakanlığı'na "Türk kültürüne bağlı olmayan vatansız ve Türk vatandaşı olmayan Çingencileri ve yabancıları sınır dışı etme hakkını" veren "Yabancıların Türkiye'de İkamet ve Seyahatleri Hakkında Kanun"da değişiklik yapılmadığı belirtilerek kanunda yer alan bu maddenin kaldırılması gerektiği ön plandadır. Ayrıca raporda Türkiye'nin Romanların sorunlarına çözüm üretecek yeni bir stratejiye ihtiyacı olduğuna değinilerek, Türkiye'nin 'Roma 10 Yılı' girişimine katılmadığı da yeniden vurgulanmaktadır. Önceki raporlarda olduğu gibi bu raporda da Romanların barınma, eğitim, sağlık ve istihdam haklarına erişimde birçok sorunla karşılaştıklarına dikkat çekilmektedir. Keza Romanların özellikle barınma konusunda sıkıntılar yaşadıkları kamuya açık imkânlardan yararlandırılmadıkları, yaşadıkları mahallelerin tahrip edildiği, zorla yerlerinden edildikleri ve kötü yaşam koşullarına maruz bırakıldıkları dile getirilmektedir. Rapor İstanbul Sulukule'de Roman mahallelerinin yok edilmesi ve mahalle sakinlerinin yer değiştirmeye zorlanması konusunda, Başbakanlık İnsan Hakları Komisyonu'na insan hakları ihlallerini soruşturması için çağrıda bulunulduğuna da atıf yapmaktadır. Raporda ayrıca bir önceki raporda da söz edilen Sulukule'de kentsel dönüşüm projesinin iptali için açılan dava konusu yinelenmiştir (<http://ec.europa.eu>).

2009 yılında yine öncelikle İçişleri Bakanlığı'na "Türk kültürüne bağlı olmayan vatansız ve Türk vatandaşı olmayan Çingencileri ve yabancıları sınır dışı etme hakkını" veren "Yabancıların Türkiye'de İkamet ve Seyahatleri Hakkında Kanun"da değişiklik yapılmadığına değinilmiştir. Raporda, Romanların karşı karşıya kaldıkları sorunların çözümü için bir strateji belirlenmediği yasal olarak da yeterli korunmanın sağlanmadığı ifade edilmiştir. Raporda Türkiye'nin 'Roma 10 Yılı' girişimine katılmadığı ve barınma, eğitim, sağlık ve istihdam gibi alanlarda ayrımcılık, dışlanma gibi sorunlarla karşılaştıkları bir kez daha dile getirilmiştir. Kentsel dönüşümle ilgili sorunlar da önceki raporlarda olduğu gibi yinelenmiştir. Başbakanlık İnsan Hakları Başkanlığı'nın, geçen rapor döneminde başlayan İstanbul Sulukule'de Romanların oturdukları mahallelerinin yıkılmasına yönelik yürüttüğü araştırmanın sonuçlarının henüz yayımlanmadığı da belirtilmiştir. Ayrıca raporda Avrupa Konseyi İnsan Hakları Komiseri'nin Türkiye'ye gerçekleştirdiği ziyaretin sonunda yaptığı değerlendirmelere de yer verilmiştir. İnsan Hakları Komiseri'nin Sulukule'de yaşam standartlarının yükseltilmesi için Türk makamları tarafından sarf edilen çabanın takdire değer olduğunu ancak alternatif barınma imkânları sunulmaksızın bu alanlardan yapılan tahliyelerle ilgili kaygıları olduğunu ifade ettiğini kaydetmiştir. Sonuç olarak söz konusu rapor döneminde Türkiye'de ayrımcılık mağduru olan Romanların durumlarının iyileşmesiyle ilgili bir ilerleme kaydedilmediği ve

alternatif barınma imkânı sunulmaksızın Romanların yaşam alanlarından tahliye edilmelerinin devam ettiği ifade edilmiştir. (<http://ec.europa.eu>).

2010 yılında yayınlanan ilerleme raporunda hükümetin Romanlarla ilgili bir çalıştay düzenlediği ardından da Mart ayında Başbakan’ın da katılımıyla gerçekleştirilen bir toplantı ile ‘açılım’ başlığı altında yeni bir sürecin başlatıldığı ifade edilmiştir. Ayrıca, hükümetin ‘Yabancıların Türkiye’de İkamet ve Seyahatleri Hakkında Kanun’da “İçişleri Bakanlığına vatansızları, Türk olmayan çingeneleri ve Türk kültürüne bağlı olmayan yabancıları sınır dışı etme yetkisini tanıyan” ayrımcı hükümlerle ilgili parlamentoya değişiklik tasarısı sunulduğu da vurgulanmıştır. Bu gelişmelerin yanı sıra İçişleri Bakanlığı’nın tüm valiliklerden buldukları ildeki Roman nüfusun barınma ihtiyaçları hakkında bilgi talep ettiği ve yayımladığı bir genelge ile valilerden ‘Nüfus Müdürlüğü’nde kaydı bulunmayan kişilerin’ kayıt işlemlerinin kolaylaştırılmasını istediği dile getirilmiştir. Bu girişim Komisyon tarafından olumlu bir adım olarak değerlendirilmiştir. Bu olumlu gelişmelerin yanı sıra raporda daha önceki raporlarda yapılan eleştiriler yinelenmiştir. Örneğin Romanların durumlarını ele alacak kapsamlı bir politikanın eksikliğinden, Romanların barınma, sağlık, eğitim ve istihdam konularında karşılaştıkları sorunlardan, kentsel dönüşümün yol açtığı bir takım mağduriyetlerden bu raporda da bahsedilmiştir. Raporda 2009 yılını 2010 yılına bağlayan yılbaşı gecesi Selendi’de yaşanan olaylara⁴ da değinilmiştir. ‘Roma 10 Yılı’na katılım yönünde olumlu adımlar atılmaması da yine bu raporda üzerinde durulan diğer bir konudur. Raporda Romanlara ilişkin konuların daha açık tartışılır hale gelmesiyle birlikte durumlarında birtakım ilerlemeler kaydedildiği ancak Romanların halen ayrımcı muamelelere maruz kaldıkları ifade edilmektedir. (<http://ec.europa.eu>).

2011 yılı ilerleme raporunda öncelikle Romanlarla ilgili uzun zamandır devam eden problemlerin çözümüne ilişkin bazı adımların atıldığı belirtilmektedir. ‘Yabancıların Türkiye’de İkameti ve Seyahatleri Hakkında Kanun’da İçişleri Bakanlığı’na “tabiiyetsizleri, Türk vatandaşı olmayan çingeneleri ve Türk kültürüne bağlı olmayan yabancıları sınır dışı etme” yetkisi tanıyan ayrımcı hükmün Ocak 2011’de değiştirilmiş olduğundan söz edilmektedir. Ayrıca Roman açılımından sorumlu Devlet Bakanı’nın ‘sağlıklı bir çevrede barınma’ sorununu ortadan kaldırmak için TOKİ’nin yaklaşık dokuz bin konut inşa etmeyi planladığını ifade ettiğine değinmiştir. Aydın Adnan Menderes Üniversitesinde “Romanlar Araştırma ve Uygulama Merkezi”nin kurulduğu da dile getirilmiştir. Tüm bu gelişmeler kayda değer ilerlemeler

⁴ 2011 yılbaşı gecesi Manisa Selendi’de bir kahvehanede “Çingene’ye çay yok” denmesiyle başlamış olan gerginlik önce kavgaya ardından da Romanlara yönelik bir linçe dönüşmüştür. Gecenin sonunda yaklaşık bin kişi Romanların yaşadıkları yerlere hücum etmiş ve burada yaşayan ailelere saldırmışlardı. “Selendi bizimdir, bizim kalacak” ve “Selendi’de Romanları istemiyoruz” sloganlarıyla boyut değiştiren sorun en nihayetinde bölgedeki Romanların Manisa’nın başka bir ilçesine gönderilmeleriyle son bulmuştur.

olarak değerlendirilmektedir. Ne var ki bu gelişmelerin yanı sıra Romanların durumlarını ele alacak kapsamlı bir politikanın eksikliğine yine dikkat çekilmiş, okulu bırakma oranlarının Roman çocuklar arasında diğer çocuklara kıyasla daha yüksek olduğu, birçok çocuğun nüfus kâğıdının olmadığı vurgulanmıştır. 'Roma 10 Yılı'na katılım sağlanmamasının da önceki raporlarda olduğu gibi altı çizilmiştir. Raporunda İstanbul Sulukule Mahallesi'nde gerçekleştirilen kentsel dönüşüm planı çerçevesinde Roman vatandaşların başka bölgelere yerleştirilmesi sonucunda karşılaşılan sorunlar raporda altı çizilen diğer bir konudur. Rapor ayrıca Sulukule'den farklı yerlere giden Romanların büyük bir kısmı gittikleri yerlerde yerleşik düzene geçememiş, yeni yerlerine alışamamış ve daha kötü koşullarda yaşadıkları Sulukule'ye geri döndükleri saptamasında da bulunmaktadır. Ayrıca Haziran ayında İstanbul Küçükbakkalköy'deki bir takım Roman vatandaşların evlerinin de kentsel dönüşüm kapsamında yıkıldığı raporda yer almıştır. Sonuç olarak Komisyon açısından bir takım gelişmeler memnuniyetle karşılanırsa da 2011 yılı ilerleme raporu itibarıyla halen Romanlara yönelik kapsamlı bir politikanın eksik olduğu yine Komisyon tarafından vurgulanmaktadır (<http://ec.europa.eu>).

2012 yılı raporunda ise öncelikle Romanlar tarafından kurulan sivil toplum örgütlerinin sorunların çözümüne ilişkin ilgili bakanlıklarla görüştükleri belirtilmiştir. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı ile İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun (İŞKUR) -Roman vatandaşların kamu yararına ait geçici işlerde istihdam edilmeleri için- Roman vatandaşlara mesleki eğitim sağladığı ifade edilmiştir. Bununla birlikte Romanların düzenli ve kayıt altına alınan bir işe sahip olmaları gerektiğinin de altı çizilmiş, bu konuda gösterilen çabaların yetersiz olduğu ve Romanların istihdam edilmesi için orta ve uzun vadede planlamaların yapılması gerektiği vurgulanmıştır. İdare Mahkemesi'nin İstanbul Sulukule Mahallesi'nin kentsel dönüşümüne ilişkin ön projeyi iptal ettiği ve konuya ilgili hukuki sürecin Danıştay'da devam ettiği belirtilmiştir. Öte yandan bir önceki raporda belirtildiği gibi bu raporda da Roman çocuklarının okulu bırakma ve okula devamsızlık oranlarının oldukça yüksek olduğu tekrarlanmıştır. Roman çocukların buldukları okullarda çalışan öğretmenlerin sıklıkla değiştiği ve bu durumun da eğitimin kalitesini olumsuz olarak etkilediğinin altı çizilmiştir. Romanların barınma, sağlık, eğitim ve istihdam konularında karşılaştıkları sorunlardan, kentsel dönüşümün yol açtığı bir takım mağduriyetlerden bu raporda da bahsedilmiştir. Romanların sorunlarına çözüm için kapsamlı bir politikaya olan ihtiyaç tekrardan dile getirilmiş ve Romanlara ilişkin sayısal verilerin yokluğundan bahsedilmiştir. Bu eksikliğin de bilgiye dayalı bir politika oluşturmak için en önemli itici güç olduğu vurgulanmıştır. (<http://ec.europa.eu>).

2013 yılı ilerleme raporu ise önceki rapordaki gibi Romanlar tarafından kurulan sivil toplum örgütlerinin hükümet ile düzenli görüşmeler ger-

çekleştirdiği belirtilmiştir. Bu konuda Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı’nın Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı ve Milli Eğitim Bakanlığı ile birlikte Romanlara yönelik ulusal bir strateji ve eylem planı üzerinde çalışmalar yürütmekte olduğu ifade edilmiştir. 2013 yılının Nisan ayında sivil toplum kuruluşlarıyla istişari toplantılar düzenlendiği, Kasım ayında ise yetmişten fazla Roman derneğinin ve altı federasyonun, Türkiye Roman Hakları Forumu’nu kurmuş oldukları da bu raporda belirtilmiştir. Ayrıca bu rapor döneminde bir üniversite bünyesinde Roman Dil ve Kültür Enstitüsü’nün kurulmasına karar verildiği de belirtilmiştir. Ancak bu ilerlemelerin yanı sıra raporda Romanlara yönelik ayrımcılığın devam ettiği, Roman çocukların tüm eğitim seviyelerinde okuldaki ayrılma ve devamsızlık oranlarının yüksek olduğu, Roman vatandaşların istihdam edilebilirliklerini arttırmaya yönelik tedbirlerin yetersiz bulunduğu, kötü barınma koşullarına sahip oldukları, sağlık hizmetlerine erişim konusunda zorluklarla karşılaştıkları, nüfus cüzdanlarının olmadığı ifade edilmektedir. Raporda değinilen diğer bir konu ise, Romanların karşı karşıya kaldıkları sorunları ele almak üzere özel bir komite kurulması konusudur. Bu dönemde bir muhalefet partisinin girişimi olarak ortaya atılan Romanların sorunlarını ele almak üzere özel bir komite kurulması fikrinin iktidar partisi tarafından desteklenmemiş olduğu ifade edilmektedir. Raporda daha önceki raporlarda olduğu gibi Türkiye’nin hâlâ ‘Roma 10 yılı’ girişimine taraf olmadığına altı çizilmektedir. Ayrıca Sulukule’deki kentsel dönüşümle ilgili olarak, Roman dernekleri ve vatandaşlar tarafından açılan davanın Danıştay tarafından onanmış olduğu da belirtilmektedir. (<http://ec.europa.eu>)

Sonuç

Türkiye’de Romanlara yönelik ayrımcılığın gündeme oturması ve bu yönde bir takım adımlar atılması 2005 yılı sonrasında ortaya çıkmaya başlamıştır. 2006 yılında İskan Kanunu’nda yapılan değişikliğin ardından 2009 yılında ilan edilen ‘Roman Açılımı’ Romanlara yönelik ayrımcılığın gündeme oturmasındaki itici güçtür. 2009 yılını takiben hukuki mevzuatta önemli düzenlemeler yapılmış, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi’nde ‘Romanlar Araştırma ve Uygulama Merkezi’ kurulmuştur. Bakanlıkların girişimi ile Roman vatandaşlara mesleki eğitimler verilmiştir. Ancak bu girişimler küçük ölçekte kalmış, Romanların sürekli bir iş edinmelerine katkıda bulunamamıştır. (Avrupa Roman Hakları Merkezi, Türkiye Ülke Profili 2011-2012, (<http://www.errc.org>))

Bahsedilen gelişmeler ilerleme raporlarında olumlu anlamda kayda geçen gelişmelerdir. Ancak Romanlara yönelik ayrımcılığın devam ediyor olması, Romanların eğitim, sağlık, istihdam ve barınma imkânlarına erişimini de olumsuz yönde etkilemektedir. Bu sebeple sadece hukuki normlardan ayrımcılığın kaldırılması sorunu çözemeyeceği gibi Romanların sorunları sadece eğitim konusunda bir takım girişimlerde bulunulmasıyla da çözülemez. Romanların sorunlarına ilişkin kapsamlı bir politika üretilmeli;

ayrımcılığın önlenmesi ile birlikte eğitim, sağlık, istihdam ve barınma olanaklarına eşit erişim sağlanmalıdır.

Netice itibarıyla, AB insan haklarının korunmasına oldukça fazla önem vermektedir. Bu sebeple insan haklarının etkili biçimde güvence altına alınması ve korunmaya muhtaç grupların, istismar, ayrımcılık ve şiddete karşı korunması için önemli çabalar gösterilmesi konularına oldukça fazla eğilmektedir. Bu kapsamda söz konusu raporlar Türkiye'ye hem geçmişteki hataları görme ve düzeltme olanağını hem de AB'ye üyelik sürecinde söz konusu konu bağlamında ilerleyen dönemlerde hangi adımları atması gerektiği yönünde ona rehberlik etme fırsatını sağlamaktadır. Bu itibarla Roman Hakları konusu da ilerleme raporlarında üzerinde önemle durulan konuların başında gelmektedir. Bu raporlar ışığında kaydedilecek ilerlemeler ve Romanların sorunlarının çözülmesi ise hem Türkiye'nin AB'ye katılım için çözülmesi elzem olan bir durumu ortadan kaldıracak hem de onun Birliğe üyelik yolunu daha da sağlamlaştıracaktır.

KAYNAKÇA

- AÇIKMEŞE Akgül Sinem (2014). "Avrupa Birliği'nde Genişleme", *Avrupa Birliği: Tarihçe, Teoriler, Kurumlar ve Politikalar*, (Der. Belgin Akçay ve İlke Göçmen), Ankara: Seçkin Yayınları, (643-660).
- AKÇAY Belgin (2007). "İlerleme Raporlarında Türkiye Ekonomisi", *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 7 (1): 19-44.
- ALPMAN Nazım (1997). *Başka Dünyanın İnsanları Çingeneler*, İstanbul: Ozan Yayıncılık.
- ÇALIŞ Şaban (2013). "İlerleme Raporları: Türkiye'yi Üyeliğe Hazırlamak", *Avrupa Birliği ve Türkiye İlişkileri*, (Der. Rıdvan Karluk ve Betül Yüce Dural), Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, (150-177).
- GOLDSTON James A. (2010). "The Struggle For Roma Rights: Arguments That Have Worked", *Human Rights Quarterly*, 32: 311-325.
- KARLUK Rıdvan (2014). *Avrupa Birliği Kuruluşu, Gelişmesi, Genişlemesi, Kurumları*, İstanbul: Beta Yayınları.
- LIEGOIS Jean Pierre (2007). "Roma Education and Public Policy", *European Education*, 39 (1): 11-31.
- LIEGOIS Jean Pierre-GHEORGHE Nicolae (1995). "Roma/Gypsies: A European Minority", *Minority Rights Group International Report*, UK: MFP.
- MARSH Adrian (2008). "Türkiye Çingenelerinin Tarihi Hakkında", Türkiye'de Romanlar, *Ayrımcı Uygulamalar ve Hak Mücadelesi*, (Der. Ebru Uzpeder, Savelina Danova/Roussinova, Sevgi Özçelik ve Sinan Gökçen), çev. Ezgi Taboğlu ve Sezin Öney, İstanbul: Mart Matbaacılık, (5-19).

- MOLLAER Fırat (2008). “Görünmez Ötekiler Çingeneler Örneği ve Ötekiliğin Dayanılmaz Hali”, *Doğu Batı Dergisi*, 11 (44): 251-257.
- MORGİL Orhan (2006). “Kopenhag Ekonomik Kriterleri ve Türkiye’nin Uyum Süreci”, *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 5 (2): 91-102.
- TANRIBİLİR Feriha Bilge (2008). “Türk Vatandaşlığı Kanunu Tasarısının Vatandaşlığın Kaybına İlişkin Hükümleri”, *TBB Dergisi*, (76): 27-63.
- TÜRKMEN Füsun (2003). “Avrupa Birliği ve İnsan Hakları”, *Dünden Bugüne Avrupa Birliği*, (Der. Beril Dedeoğlu), İstanbul: Boyut Yayıncılık.
- Antigypsyism in the New Europe http://www.radoc.net/radoc.php?doc=art_f_bias_antigypsyism&lang=en&articles=true (12.06.2014).
- European Commission (1998). Regular Report on Turkey’s Progress towards Accession, 1998.
http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/1998/turkey_en.pdf (16.06.2014).
- European Commission.(2001). Regular Report on Turkey’s Progress towards Accession, 2001,
http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/2001/tu_en.pdf (07.07.2014)
- European Commission.(2002). Regular Report on Turkey’s Progress towards Accession, 2002,
http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/2002/tu_en.pdf (07.07.2014)
- European Commission.(2003). Regular Report on Turkey’s Progress towards Accession, 2003,
http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/2003/rr_tk_final_en.pdf (07.07.2014)
- European Commission.(2004). Regular Report on Turkey’s Progress towards Accession, 2004,
http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/2004/rr_tr_2004_en.pdf (07.07.2014)
- European Commission.(2005). Regular Report on Turkey’s Progress towards Accession, 2005,
http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/2005/package/sec_1426_final_progress_report_tr_en.pdf (07.07.2014)
- European Commission.(2006). Regular Report on Turkey’s Progress towards Accession, 2006,
http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2006/nov/tr_sec_1390_en.pdf (10.07.2014)
- European Commission.(2007). Regular Report on Turkey’s Progress towards Accession, 2007,

- http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2007/nov/turkey_progress_reports_en.pdf (10.07.2014)
- European Commission.(2008). Regular Report on Turkey's Progress towards Accession, 2008,
- http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/press_corner/keydocuments/reports_nov_2008/turkey_progress_report_en.pdf (10.07.2014)
- European Commission.(2009). Regular Report on Turkey's Progress towards Accession, 2009,
- http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2009/tr_rapport_2009_en.pdf (10.07.2014)
- European Commission.(2010). Regular Report on Turkey's Progress towards Accession, 2010,
- http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2010/package/tr_rapport_2010_en.pdf (10.07.2014)
- European Commission.(2011). Regular Report on Turkey's Progress towards Accession, 2011,
- http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2011/package/tr_rapport_2011_en.pdf (10.07.2014)
- European Commission.(2012). Regular Report on Turkey's Progress towards Accession, 2012,
- http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2012/package/tr_rapport_2012_en.pdf (10.07.2014)
- European Commission.(2013). Regular Report on Turkey's Progress towards Accession, 2013,
- http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2013/package/brochures/turkey_2013.pdf (10.07.2014)
- Accession criteria (Copenhagen criteria)
- http://europa.eu/legislation_summaries/glossary/accession_criteria_copenhagen_en.htm (14.07.2014)
- Avrupa Roman Hakları Merkezi, Türkiye Ülke Profili 2011-2012, ss. 21-22.
- <http://www.errc.org/cms/upload/file/turkey-country-profile-2011-2012-in-turkish.pdf> (16.07.2014).